

РОЗДІЛ II

ВІЙСЬКОВІ СТУДІЇ

*О. Машкін
(м. Київ)*

ОПІР ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТИЛОВИХ ГАРНІЗОНІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ПОЛІТИЦІ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Перша світова війна докорінним чином вплинула на всі сторони життя тогочасної Європи, в тому числі й Російської Імперії. Кволе існування тут прикордонних округів у межах гіпотетичних Північного та Південного армійських з'єднань (план Генерального штабу 1900 р.) миттєво змінилося динамікою Північного, Кавказького і Південно-Західного (ПЗФ) фронтів. Останній, скерований головним чином проти Австро-Угорщини, спочатку простягався від витоків Вісли до Проскурова на Поділлі, а трохи пізніше, з приєднанням до Антанти Румунського королівства, звузився до лінії Пінськ-Хотин-Серет. До складу його входили III, IV, V й VIII армії, кожна з яких виконувала власні тактичні завдання. Третя армія під командуванням генерала Руського (з вересня 1914 р. замінений генерал-майором Радко-Дмитрієвим) мала в своєму складі 4 кавалерійські та 12 піхотних дивізій, четверта – загалом 10, п'ята – 11 аналогічних частин, а восьма під орудою (О.О. Брусилова, потім – Каледіна) включала в себе 12-й корпус Київського, 7-й і 8-й – Одеського, 14-й – Казанського військових угруповань, козаці формування¹. Влітку 1915 р. у складі фронту почалося створення ще й XI армії, перед командувачем якої генералом Селівановим – уславленим приборкувачем Владивостоцького пролетарського бунту 1906 р., ставилося завдання оволодіти добре укріпленою фортецею Перемишль у Галичині². Загальне керівництво ПЗФ здійснювали: а) з вересня 1914 до березня 1916 рр. – генерал М.І. Іванов, котрого сучасники за рішучі дії при наведенні порядку в Кронштадті та викоріненні звідтіля наслідків першої російської революції називали залізною рукою; б) вже згадуваний нами вище Брусілов; в) призначенці Керенського Корьїтов та полковник Гутор; г) генерал Володченко³.

До лютого 1917 р. фронт досяг значних успіхів. Зокрема 18 серпня-21 вересня 1914 р. його чотири армії провели вельми вдалу Галицьку операцію, в ході якої російські війська, відкинувши супротивника далеко на захід, вступили до Львова й отримали змогу стабілізувати підірвану невдалим наступом генералів Самсонова і Ренненкамфа у Східну Пруссію ситуацію в районі Івангорода та Варшави⁴. Через три місяці (23 січня-11 квітня 1915 р.), трошачи фортифікаційні укріплення ворога, вони ж розпочали наступ у Карпатах. Тільки злочинне небажання

Великобританії й Франції підтримати цю ініціативу врятувало Відень від остаточної поразки, дозволило йому організувати контрудар у районі Бескидського кряжа⁵. Навіть Горлицькі бої, проходячи за умов тимчасової переваги німців практично в усьому, так і не стали синонімом панічної втечі: за станом на 16 травня генерал, Іванов майстерно відвів свої частини на рубіж Сан – Дністер – державний кордон з Румунією й, витримавши 1 липня невдачу битви біля Красніка, все ж таки залишив за собою вісім колишніх західноукраїнських дистриктів⁶. А прорив, здійснений Південно-Західним фронтом впродовж 4 червня-1 вересня наступного, 1916 р., у ході якого було відбито назад Городок, Луцьк, Броди, Золочів, Бережани, Галич, Станіславів, Чернівці, Коломию, Ворохту, Делятин, Киселин, реалізовано серію ударів у напрямку Ковеля, Володимира-Волинського та Львова, повністю позбавив династію Габсбургів будь-яких політичних перспектив⁷. Аналізуючи ситуацію тих днів, генерал Людендорф писав: “Становище надзвичайно ускладнилося. Про наступ годі було вже й думати: напоготові трималися резерви тільки для оборони”⁸. Російська ж ставка Верховного головнокомандувача, навпаки, саме на то термін закінчила розробку планів одночасного статуту на Краків, Відень та Будапешт, реалізувати яку збирала в квітні-травні 1917 р.

Атакуючий порив, стійкість у бою, здатність тримати удар, інші позитивні якості збройних сил Російської імперії початку ХХ ст. спричинялися перш за все її високим моральним духом і залізною дисципліною. Навіть німецькій педантичній суворості, за якої солдат, перебуваючи у строю, не мав права кліпнути повіками, було далеко до тих вимог, що їх накладали на військовослужбовців устами часів Миколи II-го. (1894-1917). В армії панували незаперечний авторитет командирів, абсолютна субординація, обов’язок віддання честі на службі та поза нею. Кожен день у казармі починався і завершувався колективною молитвою, виконанням національного гімну “Боже, царя храни!”, за відповідними розпорядженнями фельдфебеля. З іншого боку попри нинішню ситуацію у ній не залишалося місця “дідівщині”, суворо каралося всіляке рукоприкладство, начальники повинні були звертатися до своїх підлеглих виключно на “Ви”, рядовий склад мав право на щорічні довготривалі відпустки в зв’язку з, наприклад, жнивами. Вітчизняний мобілізований вояк вважався самим освіченим, здоровим, нагодованим, вдягненим бійцем у світі⁹. Якщо ж взяти до уваги повну ліквідацію на 1 січня 1917 р. того, що нині називається “набійно- снарядно-гарматним голодом”¹⁰, він ставав взагалі непереможним.

Проте Петроград справу безнадійно програв. Чому це відбулося, як реалізовувалися тут гасла типу “Війна війні!”, “Фронт без фронту!”, “Хай живе громадянське протистояння!”, хто цьому пручався, ми й будемо намагатися розібратися нижче на прикладі тилу того фронту, котрий у силу свого географічного положення мав безпосереднє відношення до території нинішньої України.

У лютому – березні 1917 р. у “Петрограді” відбулася буржуазно – демократична революція¹¹. Спираючись на німецькі, а також британські,

французькі, північноамериканські гроші, оперуючи облудними гаслами на кшталт “Свобода, рівність, братерство!”, вдаючись до відвертої брехні (“країна на межі голоду”, “уряд ні на що не здатен”, “у місті буде введено карткову систему розподілу продуктів харчування”, “створено імператорський тимчасовий комітет”, “міністри повинні заслужити довіру мас”), її діячі нацьковували народ на монархію, злочинно звівши з трону останнього Імператора. Відробляючи надані кредити, Львов та компанія взяли свідомий курс на ліквідацію Росії як великої держави. Й щодо армії їм стався у великій нагоді папірець, відомий в історії, як “Наказ № 1”.

Далекі від політики люди наївно вірять: для того щоб знищити армію, потрібно позбавити її боезапасу, амуніції, провіанту, тощо. Більш досвідчені ж знають: нічого не міняючи ззовні, легше її тихо розкласти зсередини. Це ефектніше й набагато дешевше. Роль подібного роду негативного каталізатора і покликаний був відіграти зазначений вище документ.

Вийшов він з надр Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів 1 березня 1917 р. й містив положення, згідно з якими офіцер, перше ніж віддати якесь розпорядження, повинен був узгоджувати свою ініціативу із солдатською громадою. Формально цей найдемократичніший у світі юридичний акт стосувався виключно столичного гарнізону. Однак його зміст дуже швидко став відомий усій країні. Оперативно скасований, він, однак, встиг так розбестити основну масу вояків, що вони почали вважати дезертирів мало не братами, будь-які ініціативи по наведенню дисципліни (від Декларації прав солдата 13 травня 1917 р. до корніловського руху) – проявами неприпустимої сваволі, носіїв останньої – відвертими ворогами або особами із схибленою свідомістю¹². А після введення штату комісарів і фактичної ліквідації єдиначальності тогочасна вітчизняна армія остаточно стала на шлях розкладу, котрий завершився Брестським миром 27 січня 1918 р. та заміною її інтернаціональними червоними підрозділами.

Приблизно так виглядали ті головні причини, що породжували у військовому середовищі, в тому числі й у частинах ПЗФ, правоконсервативну опозицію Тимчасовому уряду під гаслами “Назад до порядку!”, “За реставрацію!”, “Хай живе монархія!”, “Повернемо собі законного царя!”. Однак на Південно-Західному фронті вони підсилювалися ще і тими умовами, що склалися тут після розвалу імперії.

З огляду на слабкість петроградської республіканської адміністрації владу над територіями, де пролягали окопи фронту в останній період його існування, хутко перехопила Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат. Революціонізуючи від автономізму (перший універсал 10 червня) до реальної незалежності, вона дедалі більше вдавалася до українізації практичному житті це означало як створення окремих батальйонів за незрозумілим для більшості військових мовно-національним принципом, так і появу Другого українського полку ім. Павла Полуботка, воєнізованих клубів тощо, члени яких відверто сповідували гасло “Україна для українців”, хизувалися своєю ворожістю до всього

іногородницького, москальського. Поверхневою реакцією у відповідь на це стало створення “Союза малороссов им. Н.В.Гоголя”, інцидент на Київському вокзалі 26 липня 1917 р., коли донські козаки й кірасири зіткнулися з частиною ім. Богдана Хмельницького¹³, а глибинною – ті явища, про які конкретніше йтиметься нижче.

22 лютого-2 березня 1917 р. маховик подій тільки – но почав розкручуватися. Антиурядове збурення в столиці поволі розповсюджувалося на місця. Проте навіть згадки про нього більшість кадрового складу провінційної військової корпорації зустріла без жодних симпатій. Зокрема, у Києві всі телеграми щодо цього вилучалися з обігу за наказом головного начальника КВО генерал-лейтенанта Ходоровича, коменданта міста генерала Медера та цивільного губернатора¹⁴. В Одесі доставку інформації про Тимчасовий комітет розпущеної царем Державної думи заборонив генерал Ебелов¹⁵. У Харкові теж саме робили полковник Горбаньов і командир конвойної команди Третьяков¹⁶. Всіляко намагалися вберегти свій колектив від анархії й керівники конотопського гарнізону¹⁷.

Поряд з тим продовжували ритмічно працювати майже всі державні установи. Так, оперативні співробітники штабу того ж таки Київського військового округу пильно стежили за якимось К.М. Оберучевим, котрий вів “...злочинну агітацію серед військовополонених”¹⁸. Контррозвідка слідувала за діяльністю щонайменше 24-х осіб, з яких троє – житель Варшави Відоракевич та брати Яковицькі із селища Немішаєве – були притягнуті до відповідальності за шпигунство¹⁹. Відділ воєнної цензури здійснював ретельну перлюстрацію приватної кореспонденції на предмет вилучення з обігу всіх підозрілих листів²⁰.

Але протистояння силоміць нав’язаній демократії не обмежувалося лише вузькопрофесійною сферою. Джерела фіксують також випадки більш масової непокори, зокрема в Києві.

Річ у тому, що тоді тут зосереджувалася значна кількість різноманітних військових підрозділів, особовий склад яких відзначався відвертою реакційністю. Проте, щоб уникнути звинувачень в упередженості, надамо слово одному із старих більшовиків, учасникові тих подій. “Київ, – зазначав він, маючи на увазі кінець зими 1917 р., – був центром монархічних сил країни. Головне, чого ми, революціонери, боялися, так це виступів офіцера. У перші дні ліберального перевороту почалося велике пересування тутешніх військ, головним чином, – козаків, котрі на вокзалах поводитися дуже зухвало й, очевидно, викликалися Ставкою для спеціального призначення, з метою, як пощастило з’ясувати в ході приватних розмов з окремими з них, негайної відправки на Петроград для рішучого приборкання заколоту”²¹. Подібного ж роду настрої мали місце і серед різних категорій жителів прифронтової смуги²².

Початок весни приніс з собою декілька важливих змін, в результаті чого загальні позиції прибічників самодержавства виявилися значно ослабленими. Поперед усе ворогам вдалося сфальшувати зречення імператора Миколи II-го від престолу предків, видавши власну наругу за акт свідомої відмови помазанника божого від верховної влади. Разом з

тим нищівної руйнації зазнали також органи правопорядку старого режиму, оголошувалася широка амністія, продовжувалося зваблення суспільства балачками про соціальну справедливість та класову боротьбу. Склалися умови, за яких захищати царя, спираючись на раніше дану йому присягу або наявну посаду виявлялося неможливим. Багато правих консерваторів, зневірившись у доцільності боротьби, облишили останню чи подалися в еміграцію. Дехто намагався навіть призвичаїтися до нових умов. І лише самі вперті продовжували поводитися так, начебто доволі нічого не трапилось...

Навіть за дуже оптимістичними підрахунками радянських істориків, лише 12% особового складу київського гарнізону (80 тис. чол.)²³, підтримавши прихильний в Тимчасового уряду, взяли участь у роззброєнні місцевої поліції, фізичному винищенні жандармерії й працівників охоронних відділень. На боці ж старої Традиції залишилося принаймні вдвічі більше активних захисників, з – поміж яких нині, на жаль, відомі поки що лише поодинокі прізвища. Так, з вищих офіцерів – це начальник штабу КВО генерал Бредов, зусиллями якого в групу резерву округу було відряджено до сотні реакційних за переконаннями вояків, а також підполковник Кавказької кінної туземної дивізії легітиміст Мікашевідзе, ув'язнений демократами 27 березня 1917 р.²⁴ Середніх офіцерів було презентовано командувачем другого авіаційного парку, який заборонив у своїй частині всіляку агітацію, керівництвом 4-го артилерійського дивізіону та 1-го залізничного батальйону, унтер-офіцерами 18-го запасного піхотного полку²⁵.

Аналогічне становище склалося і в Харкові, де солдати 28-го й 31-го запасних піхотних батальйонів, 1-ї легкої резервної кавбригади та чотирьох саперних команд, частина саперів 6 березня відмовилися брати участь у революційних маніфестаціях. А 105-а дружина разом з прибулими з-під Балаклави уланами активно перешкоджала роззброєнню демократами офіцерів 3 березня зокрема вона допомагала органам правопорядку утримувати під контролем старої влади центр міста²⁶.

У Катеринославі – цьому другому за значенням пункті Одеського округу ПЗФ, заходи уряду Львова не схвалювали 9 (з 20-ти) розташованих тут бойових підрозділів. Так, ратники 467-го Херсонського з'єднання навіть 10 березня уникали спілкування з демагогічно настроєними особами, в старому ритмі існували 39-а допоміжна рота й окрема конвойна команда. Загін георгіївських кавалерів Феодосійського полку наводив порядок на вулицях та проспектах²⁷.

У Полтаві в ті дні рішуче повів себе тамтешній губернатор Моллов. “Наглядайте, – наказував він начальнику гарнізону 5 березня 1917р., – щоб у місті і повіті не було оголошувань злочинних відозв, встановивши понад усе ще й нагляд за друкарнями, де вони потенційно можуть з'явитися”²⁸. Виконуючи розпорядження свого шефа, посилили нагляд за підлеглими командири 21-го та 25-го піхотних батальйонів, тилового евакопункту, 109-го загону одужуючих. На відкритий бій з адептами свободи кинулися курсанти переведеного з території західних губерній на береги Лтави Віленського військового училища. Переконаним

традиціоналістом виказав себе й директор Петровсько-Полтавського кадетського корпусу генерал-майор Клінгенберг, за що був спочатку усунутий з посади, ув'язнений, запроторений під домашній арешт, а потім і взагалі вигнаний з міста ²⁹.

“До особистого розпорядження государя імператора” вирішили не визнавати жодних нововведень кременчуцький комендант полковник Смирнов та міська управа. Коли ж терористи 4 березня підійшли до приміщення міської думи, він, спираючись на 96-у сотню, дав свій останній бій, після якого тяжко поранений на дев'ять місяців потрапив за ґрати ³⁰. Потяг до ідей реставрації монархії помічався також серед солдатів гарнізонів Ромодана, Миргорода, Ніжина, Бобринця, Фастова, Глобина, Бендер, Гоголева, Крутів, Савинців ³¹. Саме завдяки їм хвиля революційного насильства ще не досягла тоді безпосередньо передових позицій.

У квітні ситуація продовжувала розвиватися по висхідній. Незважаючи на те, що маси людей святкували свободу, реакція й не думала складати зброю.

6-12 квітня 1917 р. драматичні події розігралися в адміністративному центрі Таврійської губернії. Начальник Сімферопольського гарнізону та декілька старших офіцерів з його оточення активізували промонархічну діяльність. Випущені ними листівки легітимістського змісту знаходили у казармах, фельдфебельських помешканнях, матроських кубриках, квартирах робітників. Регулярно виголошувалися промови відповідного змісту, роз'яснювалися облудність демократії, її руйнівна сутність і швидкоплинний характер. Не наважуючись на відкриті репресії, ліберальні урядовці нацьковували на агітаторів малосвідому частину військовослужбовців, котрі на численних зборах “почали вимагати усунення цих підступних змовників з їх службових посад” ³².

В Керчі ж у центрі аналогічної боротьби опинився перш за все гарнізон форту. Саме тут дехто з молодших командирів не тільки відмовився присягати Тимчасовому урядові, а й продовжував явочним порядком зберігати в ротах Устав Російської імператорської армії ³³.

Правоконсервативна агентура діяла також у розташованій поруч Феодосії, причому ударним елементом її виступали саме військові особи. Справа дійшла до того, що “Известия” тамтешнього Комітету суспільних організацій 20 квітня не без деякого побоювання писали “про захоплення влади в регіоні представниками армійського обскурантизму” ³⁴.

І, нарешті, останнім значним населеним пунктом південного берегу Криму, в якому виявилися факти роялістського протистояння людей у сірих шинелях, був Севастополь. Потужна військово-морська база загальнодержавного значення, місто це концентрувало у своїх межах ще й 5,5 тис. службовців сухопутних частин. Більшість заходів Тимчасового уряду вони зустрічали в штики. Конкретно ж на другий місяць весни 1917 р. стався випадок на артилерійських батареях, солдати яких відмовилися визнавати нову петроградську адміністрацію ³⁵.

Паралельно з цим на Херсонщині події відповідного ґатунку охопили переважно провінційну глибинку. Зокрема розквартирований в Ананьєві 15-й Донський козацький полк до 8 квітня і гадки не мав про те, що десь відбулася революція, існують якісь демократи та більшовики. У Хотинському й Бельцькому повітах розмови про монархію вів штабс-капітан Шишко, якому вдалося навіть налагодити зв'язки з чорносотенцями сусідньої Бессарабії. Зусиллями місцевих поліцейських певний час зберігався спокій в Аккермані³⁶. Самодержавницькі закони продовжували діяти в містечку Дальник, а у селищі Піщана списки новобранців складали ще царські чиновники³⁷. Серед інших областей нинішньої України згадаємо Волинь і Полтавщину, причому в першому випадку мова може йти про діяльність голови житомирського відділення “Союза русского народа” генерал-майора О.М. Красильникова, а у другому – щодо конфлікту навколо військової секції СРН та її кіоску, конфіскованого рішенням виконкому місцевої ради 10 квітня 1917 р.³⁸

Наступного місяця реакційний рух в армійському середовищі краю вилився головним чином у святкування чергової річниці з дня народження імператора Миколи II. Звістки щодо проведення тоді подібного роду акцій надійшли з Одеси, Олександрівська, Катеринослава, Кременчука, Полтави, Чернігова³⁹. Мирні за своїм характером, вони тим не менше викликали занепокоєння влади. Й це зрозуміло. Можна було займатися чим завгодно, від неробства до відвертого атеїзму. Заборонялося лише вшанування історичної пам'яті, прибічники якої оголошувалися конспіраторами та злочинцями⁴⁰.

З іншого боку, спостерігалися й інші випадки. Так, коли 1 травня 1917 р. на Базарній площі міста Кривий Ріг десятитисячна юрба зібралася послухати соціал-демократа Валявка, “десь із-за крамниць ударив постріл. Як виявилось, стріляв переодягнений колишній городовий з демобілізованих гвардійських унтер-офіцерів”⁴¹. За даними 12-16 травня, “у Донбасі було багато армійських чинів, яким марилося царювання Миколи Романова”⁴². Чітко визначене монархічне забарвлення мав також виступ, що відбувся через півтора тижні після того в Татарбунарах (Новоросія). Легітимісти зірвали вибори у волосну раду, силою зброї розігнали місцевий Комітет суспільних організацій. А ще через два дні в сусідньому селищі Чячма мав місце справжній бій: тут спробам роззброїти поліцію поруч із службовцями колишнього Міністерства внутрішніх справ протидіяла і група офіцерів фронтовиків⁴³.

Початок літа ознаменувався подальшою консолідацією антидемократичних сил Києва, куди з'їхалися тисячі позбавлених служби відповідно настроєних військових спеціалістів. Поруч з ними в рішучій опозиції до Тимчасового уряду знаходився й персонал розташованих у місті гвардійських частин, а також більшості військових училищ. Обидві ці соціальні групи постачали кадри для численних підпільних організацій (ротмістра Шапрона, й ін.), учасники яких зобов'язалися служити справі відновлення самодержавства “не за

страх, а на совість”. Як згадував, перебуваючи вже в еміграції у Софії (Болгарія) в своїх нотатках “Похід генерала Кримова” колишній полковник генерального штабу Г. І. Дементьев, головне місто середнього Подніпров’я впродовж середини червня 1917 р. перетворилося на справжнісіньку Мекку для тих, кому потяг до минувшини замінив майбутнє ⁴⁴.

Не менш бурхливо йшов процес на терені Донбасу. Надійно почувачуючись за спинами юзівських шахтарів, більшовики-ленінці 25 червня, вирішили провести у межах відповідного населеного пункту власний марш перемоги, спровокувавши на участь у ньому ще і робітників одного з металургійних підприємств. Свято відбулося, але зовсім не так, як планували його сценаристи: колони червоних маніфестантів опинилися “під нищівними ударами хуліганів, бандитських елементів, озвірилих покидьків суспільства”, котрі, розтрошивши міський осередок РСДРП, знищили безліч партійних документів та велику кількість марксистської літератури ⁴⁵.

Трохи пізніше пожвавилася відповідна ситуація у Катеринославі. “На околицях збираються озброєні люди, відверто погрожуючи революції, вимагаючи припинити пануюче скрізь безладдя”. “Офіцерські провокатори” шляхом повідомлення “трудящим тривожних, панічних настроїв” зірвали проведення наміченої на 29 червня комуністичної демонстрації ⁴⁶.

Не мали спокою вітчизняні ліберали й у липні, оскільки відповідно настроєні солдати спробували організувати в краї свою Вандею, залучивши до неї як селян, так і міських жителів. Наприклад, 1-3 липня 1917 р. у Харкові чорносотенці агітували за те, щоб силою зброї розігнати так звані робітничі організації ⁴⁷. Протягом наступного тижня ареною напруження знову робиться Київ, де “хтось шниряє в натовпі, кричить про німецьке походження більшовиків, про те, що вони провокатори, шпигуни, зрадники”, а загін козаків, юнкерів та прапорщиків припинив видання газети “Голос социал-демократа”, ліквідували комуністичний осередок і його магазин на Думській площі, заарештували самих активних ленінців, ініціювали марш під гаслом “Хай живе монархія!”⁴⁸. У Вінниці ті ж сили кинули до в’язниці членів більшовицького й деякого з діячів демократичного суспільного комітетів ⁴⁹. На Полтавщині рух Опору зосереджувався навколо жандармських полковників Якобсена, Седова та Балабанова, яких лише протягом місяця без суду і слідства затримували тричі (найзухваліше 16 липня на Київському вокзалі Полтави при спробі врятувати від репресій власні родини) ⁵⁰. Сутужно зробилося й більшовикам в Катеринославі. “Нас стали безпідставно звинувачувати у шпигунстві на користь іноземних держав, - залементувала газета “Зоря”. – Чорна сотня – ось джерело цих чуток” ⁵¹. Керована фронтовиками дружина одеського відділення “Союза русского народа” припинила існування одного з червоних райкомів. А коли до Південної Пальміри прибув один з лідерів правих сил колишньої імперії В.М. Пуришкевич, “йому влаштували там урочисту зустріч” ⁵². Змушені були припинити всіляку діяльність й ліві радикали Севастополя ⁵³.

Активно працювали також легітимісти Криму. Згуртовані в ряд глибоко законспірованих загонів (“Партія тридцяти трьох”, “Вперед за царя та святу Русь” тощо) з власною військовою секцією (керівник – колишній головнокомандувач великий князь Микола Миколайович, члени – великий князь Олександр Миколайович, барон Ностиц, до 10-ти генералів і 25 полковників), вони розповсюджували безліч листівок реставраційного змісту у Лівадії й Ялті, започаткували власний радіотелеграф – так званий “Чаїрський маяк”, встановили контакти із своїми європейськими однодумцями⁵⁴. До активної розправи з ворогами старого порядку закликали монархісти Павлограда⁵⁵. Збройний опір радам стало організовано у Валківському повіті Харківської губернії⁵⁶. Перелякані ненавистю до себе з боку окремих консерваторів, “борці за свободу народу” містечка Звенигородця на засіданні повітових земських зборів вустами делегата М. Шевченка істерично вимагали покласти край майстерно налагодженому проти них індивідуальному терору⁵⁷.

У серпні центр регіональної військової контрреволюції знову переноситься до Києва. Саме тоді сюди прибула велика група офіцерів, ”котра, осівши в готелях, зразу ж вдалася до консолідації реакційних сил шляхом таємних нарад з персоналом київського гарнізону та військових училищ, плануючи навіть скликання монархічного з’їзду.” Через друкарню товариства “Оновлення” було налагоджено випуск брошур, листівок і “прокламацій, одна з яких закінчувалася закликом “Повернемо собі царя!”⁵⁸. Новий імпульс діяльності контрреволюції отримала через два тижні з появою у частинах міста щонайменше ще тридцяти трьох нових гвардійців-фронтників, “чия абсолютна більшість носила гучні князівсько-графські титули”⁵⁹. На Хрещатику, Подолі й Куренівці виникають філії загально-російських правоконсервативних союзів “Особистого прикладу”, “Порятунку Батьківщини”, “Військового обов’язку”, “Честі”⁶⁰. Відкрито висловлював власні погляди начальник штабу Київського військового округу генерал Оболюсов (“як явний реакціонер”, заарештований 28 серпня 1917 р.)⁶¹. Певне відношення до подій мав також російський шовініст В. Шульгін та його газета “Киевлянин”⁶².

Дещо не зовсім радісне для демократів відбувалося в ті дні й у межах східної Малоросії. Так, у Харкові антиліберальним спрямуванням відзначалася поведінка останнього міського коменданта царських часів Горбаньова. Навіть вимоги його арешту, що постійно лунали з боку лівих радикалів, не принесли заспокоєння буржуазній владі. На волі залишився гурток однодумців полковника, викрити який вона так і не змогла⁶³. В Кременчуку, де, завдяки владарюванню adeptів капіталу, населенню хронічно не вистачало борошна та хліба, керовані чорносотенцями люди під охороною озброєних “темних агітаторів” 20 серпня влаштували марш протесту біля приміщення продовольчого комітету⁶⁴.

Полум’я пристрастей не вщухало й на сусідній Катеринославщині. Наприклад, у Луганську “фанатично настроєні носії підривної царистської ідеології” бойкотували періодичне видання з красномовною наз-

вою “Донецкий пролетарий”, вступаючи в неодноразові зіткнення із захисниками останнього. Опорою їх при цьому стали “вищі чиновники старої адміністрації”, багато з яких незабаром були ув’язнені місцевими більшовиками ⁶⁵. Вулиці Маріуполя, Слов’яносербська, Олександрівська, Єлисаветграда ставали свідками прояву різноманітних форм самодержавницької агітації.

На південній окраїні форпостом реакції залишалася Одеса, де вірні захисники престолу започаткували відділення створеного напередодні у Петрограді “Общества государственной карты”. Кожна з таких секцій ОГК складалася з десяти – дванадцяти офіцерів, об’єднаних клятвою вірності та обов’язком залучити до справи не менше ніж 30 солдатів. Відкритий виступ планувалося здійснити 1 вересня 1917 р., в день відвідин міста лідерами організації ⁶⁶. Крім того, “напружена обстановка склалася у херсонському гарнізоні, куди з Сімферополя прибув Кримський кінний полк під командуванням завзятого монархіста князя Муразі” ⁶⁷.

Вересень ще більше каталізував ситуацію. Чорносотенні настрої стають особливо помітними серед селян Волинської й Таврійської губерній, особливо там, де відчувався вплив православного духівництва ⁶⁸. В Полтаві контрреволюціонери вступили у відкритий двобій з більшовиками, коли останні зробили спробу їх роззброїти ⁶⁹. Аналогічна ситуація мала місце також у Луганську: офіцери гарнізону дали гідну відсіч загону, очолюваному Ворошилом ⁷⁰. ”В Єлисаветграді також трималося ще міцне монархічне гніздо кавалерійське училище. 7 вересня 1917 р. між робітниками і юнкерами на вокзалі відбулася сутичка. Для наведення порядку негайно викликали пролетарську дружину. Начальник училища генерал Савельєв вирішив скористатися цим з реакційною метою і відправив на вокзал два ескадрони у пішому строю. Почалася перестрілка...” ⁷¹. Справжній соціальний вибух 20-25 вересня відбувся у Балті (Херсонська губ.). ”Місцеві чорносотенці (а в поселення на той час із східних повітів з’їхалися колишні царські офіцери, поміщики, куркулі), намагаючись протягти до складу міської думи своїх людей, тероризували і залякували населення. Їм навіть вдалося заарештувати і кинути до в’язниці начальника тамтешнього робітничого загону” ⁷². ”Погромна монархічна агітація почалася в Харкові. По місту, а також в казармах 1-го запасного саперного полку поширювалися прокламації відповідного змісту. Вони закликали до відновлення на престолі влади царя Миколи II й закінчувалися словами ”Хай живе монархія!”, “Боже, царя, храни!” ⁷³. ”Захопивши шахти, копальні та заводи Донбасу, каледінські загони ліквідували робітничі організації, заміняли робітничу міліцію жандармами, урядниками, поліцією” ⁷⁴.

В жовтні, безпосередньо перед червоною загрозою, легітимісти активізували боротьбу на Поділлі й у Катеринославській губернії. Так, 18-20 жовтня ”реакційне офіцерство намагалося застосовувати зброю проти повсталих селян” ⁷⁵. Ще вісім днів після того “у військових частинах Бахмута сталися заворушення, що супроводжувалися побиттям офіцерів” ⁷⁶.

Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що у період з лютого по жовтень 1917 р. в тиллових гарнізонах Південно-Західного фронту мав місце досить значний рух прибічників самодержавства. І хоча своєї головної мети – реставрації, – він не досяг, однак фактом власного існування незаперечно довів, що впровадження ліберально-демократичних порядків у зазначеному регіоні відразу ж наštтовхнулося на значні труднощі.

---

¹ Вержховский Д.В., Ляхов В.Ф. Первая Мировая война 1914-1918 годов. Военно-исторический очерк. – М., 1964. – С. 64-65; Брусилов А.А. Мои воспоминания.- Минск, 2002.– С.64.

² Брусилов А.А. – С.121.

³ Вержховский Д.В., Ляхов В.Ф. Вказ. праця – С.90

⁴ Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917 годы).– М., 1938.– С. 25-27.

⁵ Валентинов Н.И. Сношения с союзниками по военным вопросам во время войны 1914-1918 годов.– В 2-х ч.– Ч.1.– М.,1920. – С. 38-39.

⁶ Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917 годы). – Германская операция.- М., 1941. – С. 143-144, 375

⁷ Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917 годы).- Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года.– М., 1940.– С. 46, 178-179.

⁸ Людендоф Г. Мои воспоминания о войне 1914-1918 годов.– В 3-х т.- Т.1.– М., 1932.– С.246.

⁹ Там само. – С.300.

¹⁰ Сборник документов Мировой империалистической войны на русском фронте (1914-1917 годы). – Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 года. – М., 1940. – С. 92.

¹¹ Там само. – С. 104.

¹² Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917-февраль 1918 г.г.). – Сб. док. и материалов. – К., 1957. – С. 221-223.

¹³ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. – Ч.1. – 1917-1945. – К., 2000. – С. 28-30.

¹⁴ Чаленко Р.К., Ігнат М.Ф., Рахінський О.П. Поїзди ідуть вперед. Робітники Київського залізничного вузла в боротьбі за владу Рад. – К.,1962. – С.24; Сидорчук М.В., Чуприна В.М. Більшовики України у лютневій революції 1917 року. – Львів, 1986. – С.40.

¹⁵ Сидорчук М.В., Чуприна В.М. – С.41

¹⁶ Рабочее движение на Украине в период Первой Мировой империалистической войны. Июль 1914 г.-февраль 1917 г.- Сб. док. и материалов.- К., 1966.- С.393.

¹⁷ Сидорчук М.В., Чуприна В.М. – С.68.

¹⁸ Сидорчук М.В., Чуприна В.М. – С.68.

¹⁹ Там само. – спр. 654. – арк. 46, 54-54 зв.

²⁰ Там само. – спр. 653. – арк. 44-45.

²¹ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919 г.г.) – К., 1922. – С. 33-34.

²² Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917-1927). – К., 1927. – С. 9.

²³ Акимов Ф.И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы (1914-март 1917 г.г.). – Киев-Одесса, 1989. – С.19.

²⁴ Щусь О.И. Ради солдатських депутатів тиллових гарнізонів на Україні у боротьбі за демократичні права трудящих (період двовладдя) //Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 47.

²⁵ 1917-й год на Киевщине. – Хроника событий. – К., 1928. – С. 111-112.

-
-
- 26 Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях.- К., 1976.- С.90; Акимов Ф.И. – С.20.
- 27 Маницкий И.П. Революционное движение военных годов. – М., 1924-1925.– С. 80-83; Акимов Ф.И. – С.22.
- 28 Сидорчук М.В., Чуприна В.М. – С.48
- 29 Щусь О.И., – С.47.
- 30 Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914-1917 роках. – К., 1963. – С.290-291.
- 31 Сидорчук М.В., Чуприна В.М. – С.49.
- 32 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х т. – Т.2. – К., 1967. – С.360.
- 33 Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – В 2-х ч. – Ч.2. – Симферополь, 1957. – С.21.
- 34 Минц И.И. История Великого Октября. – В 3-х т. – Т.1. – М., 1967. – С. 837.
- 35 Надинский П.Н. – С.20.
- 36 Якупов Н.М. Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917-январь 1918 года. – К., 1967. – С.33-43.
- 37 Історія міст і сіл УРСР. – В 26-ти т. – Одеська область. – К., 1969. – С. 237; Коновалов В.Г. Красный флаг над Одессой.- Одесса, 1977. – С. 94.
- 38 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С.216; Степанов А.Д. Черная сотня: взгляд через столетие. – СПб., 2000. – С.125.
- 39 Там само. – С.240
- 40 Степанов А.Д. – С.220.
41. Варгатюк П.Л., Дольчук А.В. В.А. Валякко. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 47-48
- 42 Гончаренко Н.Г. Советы Донбасса в 1917 году (март-декабрь). – Сталино, 1957. – С.53.
- 43 Якупов Н.М. – С.45.
- 44 Иоффе Г.З. Великий Октябрь и эпилог царизма. – М., 1987. – С.147.
- 45 Кричевська О.О. Боротьба за перемогу соціалістичної революції в Донбасі \ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 36. статей. – К., 1949. – С.114; Кихтеев С.П. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1954. – С.60-61; Рядніна У.І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. – К., 1958. – С.160; Гончаренко Н.Г. Октябрь в Донбассе. – Луганск, 1961. – С.130-131; Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917-март 1918). – Исторический очерк. – Донецк, 1971. – С. 83-84; Гриценко А.П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917-січень 1918 років). – К., 1975. – С.101.
- 46 Борщевський В.Я. Робітники Катеринослава в дні Жовтня. – Дніпропетровськ, 1961. – С.32.
- 47 Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969. – С.28
- 48 Супруненко М.І. Жовтень на Україні. – Уфа, 1942. – С.7; Супруненко М.І. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1951. С.17; Супруненко М.І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1957. – С.33; Рибалка І.К. Встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С.23; Знаменский О.Н. Июльский кризис 1917 года. – М.-Л., 1964.– С.226; Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М. В огне трех революций. – К., 1986. – С.384.
49. Супруненко М.І. Жовтень на Україні. – С.8; Супруненко М.І. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні. – С.17;
- 50 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С. 222.
- 51 Борщевський В.Я. – С.40.
- 52 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С. 247-248.
- 53 Там само. – С. 361
- 54 Иоффе Г.З. Вказ. праця – С. 194
- 55 Придатченко І. Більшовицька організація Катеринослава в боротьбі за перемогу радянської влади \ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 36. статей. – К., 1949. – С. 153.
- 56 Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Ради України в 1917 р. (липень-грудень 1917 р.). - К., 1974. – С. 67.
- 57 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С.30.
- 58 Шморгун П.М., Корольов Б.І., Кравчук М.І. Київ у трьох революціях.- К., 1963.- С.128; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С. 32; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. – С.80

-
-
- 59 Голуб П.А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г.-февраль 1918 года). – К., 1958. – С. 104-105.
- 60 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.1. – К., 1967. – С.138; Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 187-188.
- 61 Супруненко М.І. Жовтень на Україні. – С.11.
- 62 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – С.143.
- 63 Сквозь огненные годы. Очерк истории завода транспортного машиностроения им. В.А. Малышева (1895-1966 г.г.). – Харьков, 1967. – С.56.
- 64 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С.222.
- 65 Лукьянов Х.Ф. Красная гвардия Донбасса.- Сталино, 1958.- С. 13; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С.120; Запорожец М.Я. Истоки великих свершений. В.И. Ленин и партийные организации Донбасса. – Донецк, 1972. – С. 110.
- 66 Гарчев П.І. – С. 37; Коновалов В.Г. – С. 136.
- 67 Історія міст і сіл УРСР.- В 26-ти т. – Херсонська область. – К., 1972. – С. 85; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Вказ. праця – С. 93.
- 68 Рубач М.А. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і Української центральної Ради \ 3 історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С. 170; Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. – М., 1962. – С. 418.
- 69 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С.226.
- 70 Супруненко М.І. Боротьба за встановлення Радянської влади на Україні. – С.23.
- 72 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С.298.
- 73 Історія міст і сіл УРСР.- В 26-ти т.- Одеська область. – С. 221.
- 72 Павлюк П.І. Харківська Червона гвардія (лютий 1917 р.-березень 1918р.) – К., 1948. – С.52,55; Гарчав П.І. – С. 43.
- 74 Лукьянов Х.Ф. – С. 15; Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917-март 1918).- Исторический очерк. – С.С. 126-127.
- 75 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Т.2. – С.405
- 76 Там само. – С.127.

